

Sajkód Robinson-szigetén

Bori Imre

A *Tanú* Robinson-szigete után a Balaton melléki Sajkód Robinson-szigete várta Németh Lászlót. A harmincas években, a Nyugat neves kritikusaként indulva, hamarosan szembe találta magát szekértáborával, és ahogy maga írja: „én, a lázadás angyala, tehetségvesztésre ítéltetem, s leszorultam a nyilvánosság elől”. Ekkor alapítja meg a *Tanút*, és ekkor kezdődik lázas tanulmányírói korszaka, tehát a tanulási és a tanítási, amelyből később *A minőség forradalma* hat kötet tanulmánya áll össze szinte példátlan erőfeszítés emlékeként: ilyenre magyar író addig még nem vállalkozott. Évtizedek múltán ismét Robinson-szigetén találta magát az író, most Sajkódon, ahová a hypertónia űzte; ismét a tanulmányírásba vethette magát, s akinek tizenhét évig nem jelenhettek meg tanulmányai, most a régen ismert mámoroktól elszokottan izlelgeti a kifejezés újra érzett gyönyörét, s három év leforgása alatt vaskos kötetet kitevő tanulmányt ír meg, amelynek egy része helyet is kapott a *Sajkódi esték* című kötetében.

„Aki ezeket írta, nem hiszi már, hogy valami baj történik a világban, ha meg nem szólal” — írja a kötet utószavában. Valóban, más tüzek fűtik ezeket az írásokat, mint a *Készülődés*, *A minőség forradalma*, a *Kisebbségben* tanulmány-áradását. Nem a tanulmányíró szenvedélye, hanem emberi indulatai csillapodtak meg, s a történelem feladta lecke sem volt könnyű: a válságok és változások olyan lökései érték Magyarországot az elmúlt húsz esztendő alatt, amelynek felmérése és átélése meghaladta még egy Németh László indulatát is. A felszabadulás után nem lett ünnepelt hőse az országnak, mélymagyar-hígmagyar elmélete árnyékot vetett értékeire is, a tanárkodásba vetette magát, majd fordító

lett, közben múltak az évek — volt tehát elég oka a meghiggadásra. Országjavító, népmentő szándékait a történelem fricskázta meg, enciklopédizmusát fordításaiban élhette ki, s egy-egy dráma vagy regény ürügyén szólhatott csupán a közönséghez, úgyhogy a felnövő ifjú nemzedékek csupán a rangos Tolsztoj, Ibsen és Shakespeare-fordítót, de nem a szenvedélyes tanulmányíró tiszteletként személyében.

Természetesen megvan ezeknek a tanulmányoknak is a maguk varázsa. Ha a régié a lobogás, a nyugtalan lázak hordozói voltak, az újak érett hangja, lehiggadt szemlélete, bölcsessége vonzza az olvasót. S a történelmi visszapillantás, az önmaga volt nézeteivel való állandó leszámolás az, ami e tanulmányok belső, drámai feszültségét megadja. A *Sajkódi esték* az önvizsgálat estéi is voltak, ezek a tanulmányok az önmaga felett ítélkező gondolkodó vallomásai is. Sok volt a tévedése, de voltak igazságai is, amelyekre most nem kis büszkeséggel maga mutat rá, ha már kortársai elmulasztották ezt megtenni. Nemcsak a harmincas években írt Sztalin-tanulmányára gondolok itt, hanem azokra a motívumokra, amelyek a *Sajkódi esték* írásaiban újra megszólalnak, immár sallang nélkül, hívebben tükrözve az író, mint a régié leg többje. Ezeknek kevesebb a lobogásuk, de több a melegük, régen a könyveiből pillantott fel, itt az író áll előttünk valóságos emberi méreteiben.

Tanulmányíró szenvedélye azonban a régi. „A tanulmányírás az én számomra nem művészet, pálya — vagy ha igen, akkor leginkább a tanárihoz áll legközelebb” — szabja meg tanulmányírásának jellegét ebben a kötetében. „Az esszéit a nyilvános tanulás műfajának tekintem; egy lélek égtájakat keres s közben égtájakat segít megtalálni; munkásságom meghívó egy tanácskozáshoz, melyet önmagammal folytatok” — zeng rá az idő távolából *A minőség forradalma* bevezető írása, hogy mindkettő ugyanazt a tanulási és tanítási szenvedélyt fejezze ki, amely Németh László emberi és írói alkatának legfőbb ismérve. A magyar irodalomban, különösen a két háború között, voltak tanulmányírók, akiknek a tanulmányírás öncél volt, műveltségük fitogtatásának ragyogó eszköze, „műremek”, mint egy hermetikus szonett, a jó emlékezet és a még jobb stílus eleganciájának, a jólneveltségnek magasiskolája. Németh László tanulmányírásának mindig célja volt, mindig valaminek a szolgálatában állt, az országot nagy műhelynek hitte, amelyben ő az első tanuló: eszmék kohójának tekintette a tanulmányírást, amelynek hőjében a mások eszméi a maga világával olvadnak össze. Ezért is szubjektívek — önmagát adta a műhöz katalizátorul.

S most, ez előzetes elmefuttatás után szólaljanak meg az író legújabb könyvében fellelhető motívumok, legyünk tanúi az író új „iskolájának”.

A pedagógiai Erősz

„A szív azonban őrzí a jó emlékeket” — olvashatjuk a kötet bevezető írásában, amely a pedagógus hitéről szól, és nem véletlen, hogy ezt a gondolatot éppen a pedagógiával kapcsolatban írja le Németh László. Valljuk be, ezekben az írásokban örömmel ismertünk *A Medve utcai*

polgári szerzőjére. „Ma is úgy tekintek vissza tanári munkám négy-öt évére, mint egy paradicsomkertbe” — mondja, s ha jól megnézzük, a *Sajkódi esték* írásainak jó részét a nevelés kérdései foglalják el. Ezek a sokszor szépíró tollával írt művek az emlékirat szerelmesének vallomásai, az adatok színnel, ízzel telnek meg, és az atmoszféra megteremtésében remekelnek. Tanár-apja portréja, *A régi polgáristákból* kicsapó újabb feladat-találás és még melegebb hitvallás cseng ki a pedagógiai Érósz megszállottjai iránt: „Mert az igazi hivatásnak az a legfőbb ismertetőjele, hogy akármilyen igénytelen: boldoggá teszi az embert”, s hozzá a vallomás: „egy iskola előtt azonban, amely felé karcsú diákok vagy diáklányok sietnek a reggel ködös zugaiból, összeszorul a szívem, hogy nem állhatok ott többé a dobogón fölöttük...” S ezen a merengő vallomáson túl, megszólal benne a szenvedélyes tanító öröme is, aki a maga fiatalságának kevés számú tanulója helyett az országban felcsapó tanulási lázat üdvözli, arról a tanulásra vágyó népről beszél, amely a szocializmussal találkoзва ébred képességei tudatára.

Németh László tanárságában a pedagógus szakemberek valószínűleg nem lelték örömüket. A pedagógia, mert nem a kiváló tanulók nevelésének tudománya, nem számol a kiváló, a rendkívüli tanárral sem, aki a tantermet műhelynek tartja, melyben együtt ül „tanár és osztály, egymást tiszteletben tartva, az óra üvegharangja alá, s hasson az ismeret izgalma, illata: Vörösmarty Előszava, a periódusos rendszer megfejtése”. Csapjon fel az órán a tanár szenvedélye is szakja iránt magasra! — vallja, de ha felcsapott, egyszerre szűknek érzi a tantervi keretet is, mint Németh László tapasztalta. A kutató, az örökké nyugtalan elme itt sem pihen meg: a tantárgyak új ötvözetét készíti el: a logikát Szokratész védőbeszéde és az *Allam* segítségével tanítja, lélektant Ágoston és Rousseau vallomásai alapján és „Tolsztojt véve modern forrásokul”, a matematika, vegytan, fizika kapcsán tudománytörténetet tanít. „Nem is igen tudom, hogy lehet ezt a kissé elvont tárgyat (az általános vegytant) középfokon másképp, mint némi tudomány-történettel megeleveníteni”. Közben pedig, az ezekről szóló írásokban ontja a sok megfigyelést az egyes tantárgyak természetét illetően: nagy tanuló vall itt tanulmányairól.

Az iskola-terv ebben a koncepcióban már magától értetődően született meg. Még emlékezetemben él *A minőség forradalma* iskola-terve, a régi iskolarendszer bírálatával egybekötött újítás meghökkentő hatása, amely a tantárgyakat a hiábavaló, az önképzőkori és a gyakorlati tárgyak csoportjába sorolta. Az elsöben a főtárgyak: a görög, a matematika és a zeneelmélet, az önképzőköriek közé a történelem, a művészet ismerete, a biológia, a fizika és a vegytan kerülne, a gyakorlati tárgyak a földművelés, kertészet, méhészet, asztalosság, tyúktenyésztés, modern nyelvek, gyors- és gépirás lenne. S hozzá a kommentár: „A tudomány rendezett élet. A tanulatlan bámulja a tudóst, hogy lehet annyi mindent észben tartani. Az én tanítványaim viszont a műveletlen embert csodálnák, hogy tud annyi mindent észben tartani... S mennyi vakaknak lett szemétdombja az agyunk. Az igazi tudás ezt a vakakot építi bele élő életünkbe. Az igazi tudás: terhet vesz le a szellemről”. Németh László szereti a paradoxonokat, amikor jellemez, nos, megállapítása mélyén a legnagyobb pedagógiai igazságok egyike rejtőzik. S amit a *Tapasztalat-*

és álomátadás című írásában örömmel állapít meg, az az, hogy mennyi ötlete valósul meg lassan az iskolák új reformjában (pl.: a politechnikai nevelés) nemcsak Magyarországon, de szerte a világon az élet kényszerítő parancsára.

A pedagógiai Erósz hajtja, amikor a fiatalsághoz szól a maga fiatal-gáról: „Ha távozóban egy más bolygón megkérdeznék, mi volt a földi élet legnagyobb öröme: a tanulást mondanám. Nem azt, amelynek a végén egy vizsga áll, hanem amit az ember kíváncsiságból, kirándulásként tett egy új nyelvbe, az azon át megközelíthető világba, egy új tudományágba, munkakörbe. S ha utána azt kérdeznék: mi az amiért a földet a történetek után is sajnáltam itthagyni: azt mondanám, hogy olyan korból és olyan országból jöttem, amelyben a tanulás alkalma s a hozzávaló kedv együtt és rendkívüli mértékben megnőtt.”

A „nyilván tanárnak született” Németh László talán éppen pedagógiai jellegű cikkeiben vallott legtisztábban arról, ami manapság, s külön a sajkódi esték csendjében foglalkoztatta, a társadalom, amely sokáig ellenségének tekintette, és a maga viszonyait vizsgálva.

»Salamis« hőse

Ha az érett Németh László sokat foglalkozott a nevelés kérdéseivel, a drámaíró és a tudománytörténész Németh László is a pedagógia felé tájékozódott. Ha fiatalkorában VII. Gergely, az ötvenes évek szorításában Galilei alakja érdekelte, Sajkód „szigetén” a Bolyaiak drámája köti le figyelmét, nemcsak az „ész bajjal jár” tragikus változatát elemzi, hanem az apa és a fiú ellentéteiben a nevelés diadalának és emberi vereségének énekesül is témája mellé szegődött.

A Bolyaiakban, akikről itt két tanulmány szól, Németh László-i hősökre talált. A fia tehetségét felismerő apa nevelési csődje, amelyben a tehetségesebb fiú apja ellen feszül, s a fiú, aki a matematikátörténet lángelméje, hogyan ég el a kicsinyesség, a meg nem értés, a háttérbe szorítotttság érzéseiben, a lemaradás tudatában, mindketten pedig emberi természetük máglyáján — íme a kép, amely leköti. A szenvedélyek, amelyek eddig a világot vagy legalábbis egy ország színpadát követelték maguknak, most a családi ház négy fala között tombolnak. A „nagy agyvelő”, a polihisztor apa, akinek sokoldalúságában Németh László is magára ismer, és akinek sokoldalú hajlamait oly szeretettel mutatja fel, és a csak matematikára kapott fiú, a lángész, akiben a múlt század a zsenit szemlélheti — ez az a tárgy, amelyben Németh László elemében érzi magát, és az sem véletlen, hogy oly gyorsan kapott rajta, amikor a véletlen a témát hozzá sodorta. Hogy egy egész könyv szakadt ki az íróból e téma variánsaiból, az már ezek után csak természetesnek tűnhet fel. Mind a két Bolyai „megmakacszkodott” — ez az a drámai mag, amely szalamiszi vállalkozássá teszi életüket, ez a szél indulataikban, ez szüli a vihart, amely mindkettőjüket maga alá temeti. A *Sajkódi esték* Bolyai-témái csak jelzik a külön könyv anyagát (*Últózatok egy témára*. Bp., 1961), Németh László írói arcéle teljessége érdekében kerültek e kötetbe. A két írásban kétféle képességét gyakorolja. A két Bolyaiban a Szé-

chenyi és a Berzsenyi könyvhöz hasonló alkotás magva rejtőzik, a másikban, a matematikatörténeti tanulmányban az enciklopédista hajlam szólal meg az íróban.

De van ezeknek az írásoknak egy új sajátosságuk is: Németh László ma már más szemmel járja a magyar történelem tarlóját. Fiatalabb éveiben elméleteihez keresett példaanyagot benne, a magyar történelem és művelődéstörténet hősei megcsukló, elhaló hangját fülelte, kiégett szívüket tapogatta, és törvényt vont le belőle: a jobbak mindig lemaradnak, a hígak mennek tovább. Ezekben az írásokban nagyobb helyet kapnak az indulatok, itt az írói értelem reagál az írói szív helyett, de ez a téma is „keserű magyar levét” kapott, mintegy jelezve, hogy az író indulatai is dolgoznak, ha nem is lobogva, de mégis izzón, az életút felén túl, a hamu alatt.

A modern irodalmak útjain

A világirodalom utasaként Németh László a *Sajkódi esték* írásaiban három íróval foglalkozik: az immár klasszikus Tolsztojjal, a drámaíró Lorcéval és Dürrenmatt-tal. Egy regényíró, aki a legnagyobbak közül való, s két drámaíró, akik életművébe a hasonló hajlam pillant be Németh László írásaiban.

Tolsztoj Németh László íróságának s még inkább emberi jellemének nagy formálója volt — ez az első, amit megtudunk ezekből az írásokból. És érdekes, hogy a tanulmányíró, aki a görögöktől máig bejárta szinte az egész világirodalmat, csak élete delén kezd szólni fiatalokra legnagyobb élményéről, és ezt úgy teszi, mintha az élet és írói tapasztalatok eddig rejtve tartott kincsesházát nyitná meg. Mennyi érett megfigyelés, leszűrt tapasztalat csendül meg az öregedő Németh László vizsgálódásaiban, az öreg Tolsztojjal történt találkozásokban. „A nagy realisták realizmusa ugyanis nem annyira valami tapasztalatból leszűrt tudás, inkább egy belső érzék, amely állandóan, lépésről lépésre válogat: ez igaz, ez lehet, ez nem, s e sok millió, parányi ösztönös döntéssel építi fel s cementezi össze oly szilárdá és meggyőzővé világát, hogy azzal az igazság legszenvedélyesebb helyreállítására sem versenyezhet.” Az is rendkívül érdekes, ahogy megfuttatja párhuzamát Dosztojevskijjé: „Ha Dosztojevskijt joggal tekinthetik a modern pszichológia ősenek, ez a nagy csontú, paraszti ember az új, árnyaltabb biológiai emberlátásnak lett úttörője: alakjainak legapróbb testi jegyei és megnyilatkozásai s alkati képük közt oly szigorú megfelelés van, melynek természetét a tudomány még csak kis részben fedte fel.” Vagy íme a Tolsztoj pálfordulását jellemző sorokból kicsapó szellem diadala: „... Az újkor legnagyobb epikusából drámaírót formált a drámai kelepece, amelybe jutott... Ha az orosz irodalomnak Csehov a legművészebb drámaírója, Osztrovszkij a született színpadi tehetsége, Tolsztoj az, akinek drámáit a legnagyobb emberi vívódás táplálja.” Az író, míg jellemez, fél szemmel önmagára is figyel itt. De éppen Tolsztojjal kapcsolatban írja meg üzenetét: „... a formára vonatkozik, s inkább a nyugati világnak s az utána indulóknak szól, akik „formabontással”, valóban új és új, merészebb formákkal iparkodnak a művészetből új, izgalmas eredményt kicsiholni.

S valóban, ki tagadhatná, hogy a bátran válogatott forma ugyanannak az anyagnak új tulajdonságait hozza ki, mint ahogy a kúpból a metszés szögétől függően majd kört, majd ellipszist, majd hiperbolát vagy háromszöget lehet kimetszeni. Tolsztoj azonban arra figyelmeztet, hogy van egy másféle formaművészet, amely mintegy észrevétlenül teszi s szívós műgonddal szinte eltünteteti magát úgy, hogy a tartalom — gondolat és ábrázolt világ — a formát felszíva, látszólag a maga sugárzásában áll, s ez a formaművészet az (gondoljunk a görögökre, vagy hasonlítsuk össze a romantikusokat Stendhallal), amely a művet jobban konzerválja.”

Mondanom sem kell, ezt a Németh László idézetet nemcsak Tolsztoj jellemző iktattam ide. Ha előbb Németh László önmagára figyelését jeleztük, itt, ezt a gondolatot magunk elé szeretném tartani.

A Lorca-tanulmány Németh Lászlót kedves tanulmányai forrásvidékére viszi el ismét: a spanyol irodalomba, amely nyugatabbra esik Nyugattól, mint ahogy a magyar irodalom is keletebbre van egy fokkal, mint egykor Németh László szerette volna, és éppen ezért, mintha hazatalálna, írta egykoron spanyol olvasmányai kapcsán.

Németh László Lorcában egyikét a „friss, férfias lelkeknek” szemléli, akik az „új kontinensek felé vivő Kolumbusz-útba szálltak be”, más szóval, akik a modern művészetek kísérletező kedvében élnek, és nem félnek a „merész ismeretlenbe-ugrástól”. De nemcsak ezt, mert Lorca nemcsak „formabontó” volt, hanem szintézis is: a spanyol szürrealizmus. Tehát az avantgardista költő egy sajátos spanyol ötvözetét képviseli Lorca, azaz az „új nyugati líra művelt merészségén bátorságot fogva veti magát a nép ihletettségébe”. Lorca nemcsak spanyol nyelven beszél, de spanyolul gondolkodik is, nem kozmopolita abban az értelemben, ahogyan századunk művészeti irányait a kisebb tehetségek értelmezik. Lorca anyanyelvénél tette a szürrealizmust, s amit a benne lappangó lehetőségéből kibont, és segítségével koráról és környezete spanyoljairól elmond, és ahogy elmondja, ott már inkább Cervanteshez kapcsolja, mint például a kortárs franciákhöz. Németh László nem lenne az, akinek megismertük, ha ezt a meglátását nem kamatoztatná a magyar irodalomban is. Ahogy megfuttatja párhuzamát a spanyol és a magyar irodalom között, és ahogy kimondja az azóta sokat emlegetett „bartóki szintézis” gondolatát, a magyar irodalom bartóki vonaláról beszélve, kicseng szavai-ból, hogy a magyar irodalomnak ilyen avantgardista ötvözetét örömmel üdvözlőné.

A Lorca-színművekhez ez az elmélet és meglátás adja a szempontot, ugyanakkor igazolja Németh László egy korábbi felfedezését korunk „arisztophaneszi színpadáról”, amelynek deszkáin a való szelleme délibábként lebeg, más szóval: a „színpad az egyetlen hely, ahol a legmagasabb szellem is szóba elegyedhet a legalacsonyabbal”. Amit kötete legérdekesebb írásában Lorca drámáiról elmond, ennek a fölfedezése.

A Dürrenmattról szóló írása is mintha a Lorca-tanulmány szempontjainak igazolása volna. Íme, a mai Nyugaton, s nem kis sikerrel, él az „arisztophaneszi szellem”, és kovásza tud lenni az alkotásnak. Dürrenmattot persze a magyar irodalompolitika elfogadta „modern nyugatinak”, biztosak lehetünk tehát, hogy ez a tehetséges svájci író „fésültebb”, mint a valóban avantgardisták nagyobbik része. S talán nem is annyira Dürren-

matt, mint Németh László felébredt elemző kedvének tudható be, hogy izgalmasabb portré sikerült az íróról, mint az a valóságban lehet. Dürrenmatt ugyanazokkal az emeltyűkkel dolgozik, amelyeket Arisztophanész kezében is láthatunk: nem tisztel sem időt, sem teret, nincsenek előítéletei, minnek következtében történeti jellegű drámái a *Mára kacsintó játék*, a logikának fittyet hányó, túlzásokba eső nagyítás, merész „modernizálása” a történelemnek és régi korok eseményeinek, keretek, amelyben az író szellemi szaltóit megcsinálja. S amikor Németh László Dürrenmattot a mai Nyugat „legjellemzőbb írójának” tartja az angol Graham Greene-nel egyetemben, ez arisztophanészi mozdulatnak éppen úgy betudható, mint tájékozatlanságának a legmodernebb Nyugat mai irodalmaiban.

Témák és tanulságok

A sajkódi esték termése persze gazdagabb, mint amit itt felmutatunk, hiszen Németh László könyvének „alapdallamát” akartuk csak megszólaltatni, és nem kerítettünk helyet sem az utópistának, sem a „hazai utasnak”, de nem beszéltünk a cseh irodalomról szóló szubjektív írásáról sem, mint ahogy csak jeleztük az író enciklopédista hajlamait. S ha még hozzátesszük azokat a tanulmányokat is, amelyek elkészültéről a kötetben cím szerint is értesültünk, de nem olvashattunk, a történész-kedő hajlamot is e sorba kell állítanunk.

Végezetül pedig elmondjuk, hogy Sajkód Robinson-szigetét már csak jelképesnek érezzük, az írói közérzet az emberek közelségének hőjében melegedik. A pályájára visszatekintő író, a szenvedélyes önelemző, aki már a harmincas években könyveket írt a maga életéről, most sem tehetett mást, minthogy egy ilyen összegezés kapcsán, a Lorca-tanulmány bevezetésében leírja: „... az ember nem azt írja, amit szépnek és időszerűnek érez, hanem amit tud és amit muszáj. Egy realista tehetség nem biztos, hogy nyer azzal, ha kultúrtörténeti belátásból szürrealista próbál lenni; akinek a mű olyan, mint a kényszerképzet, mellyel egy kínos állapotból akar minél előbb szabadulni, nem fogja e kényszerképzet mozdulatait elfogulatlan játékká alakítani.”

Egy nagyra képes írói pálya tanulsága ez a pár sor?